

257359

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

POSZK

Wydawnictwo Literackie, Warszawa

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

RIEDL FRIGYES

HAGYATÉKÁBÓL

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

BUDAPEST,
KIADJA A MINERVA-TÁRSASÁG
1922.

204/191/1922

1972
W10 MK

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

257359

M. N. MUZEUM KÖNYVTÁRA
I. Nyomat. Kövedéknapló
1923 év. 656. sz.

DUNÁNTUL R. T. KÖNYVNYOMDÁJA PÉCS.

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Riedl Frigyes 1918 októberében vagy novemberében fogott e munkához. Kár, hogy csak vázlatát készítette el. De e vázlatból is kivehetjük, hogy mi volt a főgondolata, hogy mily módon és mily irányú munkásság által hitte lehetségesnek a letiport magyarság fel-emelkedését.

Tudnunk kell, hogy Riedl, aki az embert Isten szerencsétlen, boldogságra nem született teremtményének tartotta, az emberiség erkölcsi haladásának törvényszerűségéről komolyan meg volt győződve. Még e század első éveiben is azt hitte, hogy a nagy háborúk korszaka be van fejezve és Európát többé nem fenyegetik oly háborus válságok, aminő a porosz-francia háború volt. Ez a hite némiképp megnyugtatta Magyarországot jövőjére nézve is és ezért a magyar belpolitika aggasztó válságait nem látta oly sötét színben, mint barátai.

De az annexiós válság óta e hite megrendült. Mind jobban nyugtalanította a külpo-

litikai helyzet és lelke mélyén fel volt háborodva az ultimatum politikája miatt. Azonban bizott a német erőben és egészen az 1918-ik katasztrófaig azt hitte, hogy a háboru nem fogja lényegesen megváltoztatni az európai erőviszonyokat.

Annál mélyebben dulta fel lelke nyugalmát a katasztrófa és gyötörte a gondolat, hogy lesz-e feltámadás e szörnyü bukás után? Hogy meneküljön a kínzó kétségektől, hozzáfogott e munkájához.

És munkája nem maradt meddő. Egyetemes jelenségek okainak és következményeinek elemzésében gyakorlott elméje a nemzeti élet nagy problémájaként állította fel nemzeti szerencsétlenségünket és vizsgálata közben reménység rügyei fakadtak szenvedő lelkében.

Abban a reményben adjuk át e töredéket a nyilvánosságnak, hogy a nemes lélek gondolatai visszhangot keltenek és kétségbeesés helyett bizalmat ébresztenek a magyar jövő iránt.

Adjuk a kéziratot úgy, ahogy reánk maradt.

I.

A magyar sors. Új magyar élet.

E l ő s z ó.

Nagy sorscsapások után megérkezik a magábaszállás órája.

Most már tudjuk: kire számíthatunk; oly jól tudjuk, hogy csak magunkra számíthatunk.

Sorsdöntő hadjárat elvesztése súlyos szerencsétlenség, de végzetessé csak akkor válhatik, ha a balszerencsés népnek nincsenek ideáljai.

Mi kimutattuk, hogy a magyar nép, amely a háboruban a legeslegvitézesebb népek egyike, egyszersmind a világ lepacifistikusabb népe.

A jövőnk most attól függ, mennyire tudjuk magunkat összeszedni.

Első sorban nem a politikától várom a magyar emelkedést: ezek a lapok nem szólnak politikai kérdésekről.

A magyar jövőt szellemi és erkölcsi átalakulásunkban látom. Halhatatlan akarsz lenni? . . . Dolgozzál a halhatatlan Magyarország felépítésén!

B e v e z e t é s.

Mi lesz hazánkból?

Hogy fogunk megállani ebben az iszonyatos földrengésben?

Multunk örökre eltűnt? Mi a jelen értelme? Mi a jövőnk?

Széchenyi tán csalódott?

*

Rejtelmesen, szívszorongatóan néz reám a magyar szfinksz, a magyar jövő. (1)

Mit olvashatok ki szeméből? Mi lesz a sorsunk? Mi történik csónakunkkal ebben a rettenetes jégzajlásban?

Hát ez az a Magyarország, melyet Széchenyi prófétaí ihlettel megjósolt? Ez az a Magyarország, mely nem volt, hanem *lesz*? Igy lett meg!

Vagy megjött — amit Vörösmarty mint lehetőséget bús látomásként a

Szózat-ban említ — megjött a nagy-szerű halál? Csakhogy a világ népei most nem úgy, mint Vörösmarty jelzi, nem könnyes szemmel, hanem közömbösen nézik?

Azt mondja-e a Szfinksz: A piavei csatával bezáródik a magyar történet, mint ahogy bezáródik a chaeroneai csatával a görög?

*

Magyarországnak aránylagos fénykora 1867—1914?

A nemzeti nagy válsághoz, a politikai és gazdasági összeomlás réméhez más veszedelem is járul.

Ez a magyar tragédia bekapcsolódik az emberiség nagy válságába. Mindenütt, világszerte nagy forrongás.

Az emberiség mindenütt két nagy elv szerint akar átalakulni: a demokratikus — socialistikus és a nemzeti (nyelvi) elv szerint. Mindenütt, ahol a nap legforróbban delel és ott is (mint Werchojanskban), ahol a hőmérő — 62-re süllyedt és a vasbalta a hidegtől mint az üveg szilánkokra törik.

Nem ujeszmeáramlatokról lehetszólni, hanem az eszmék *viharos tengerdagályáról*, mely végig gyalulja a mai civilizációt.

1919 januárban egy vezércikket olvastam egy elterjedt berlini napilapban. Első benyomásom ez volt: a cikkíró (2) utánozza Berzsenyi ódáját: *Romlásnak indult hajdan erős magyar* és a németre alkalmazza. Tehát a világ eddigi (3) ura, a német, a kétségbeesés ködös birodalmában tévedez, mint az a magyar nemzedék, mely közvetlen Széchenyi előtt jövőnk-ről lemondott?

Á l t a l á n o s e l v e k.

1. A magyar kítünő anyag, de nevelni kell.

2. Ne irányíttassuk magunkat jel-szavakkal. Vizsgálat, kritika, érvek!

3. Szellemi többtermelés.

4. Cél: nevelés útján összeszedés, hogy a szellemi hegemonia a miénk legyen.

5. A nemzeti energiát növelni, de nem a nemzeti retorikát! (Retorika és tudományos szellem ellentéte).

6. A magábaszállás — ezt gyakorolta Németország Jena után.

7. A vereségünk legyen a regeneráció kezdete. Bukásból ujhodás.

A vereségek tanulsága.
(Jena — Sedan.) (4.)

Nekünk tanulnunk kell abból, mit tettek más népek nagy nemzeti katasztrófák után. Hogyan szedték össze magukat, hogyan emelkedtek a németek a jenaí nagy vereség után?

Napoleon ekkor földre tiporta volt Poroszországot, mely területének felét elveszítette. A háboru kiszívta volt az ország anyagi erejét, a háborus költségek rázudultak a szerencsétlen országra, hadserege már alig volt, erősségeit elfoglalta az ellen, az országban mindenütt idegen megszálló csapatok, a hadisarc elviselhetetlennek látszott. Uj külellenségek is fenyegették a szerencsétlen Poroszországot, mely elveszettnek látszott.

De csak látszott.

A fa elveszítette lombozatát, ágait lenyesték, de belső teremő ereje megmaradt.

Amit külső, anyagi erőben veszített, azt pótolta belső, szellemi erővel.

Kiváló férfiak a polgárok tudatát felébresztve, újból szervezték az államot és politikai önállóságra nevelték. A közoktatást kiépítették, a berlini egyetemet, a világ ezen elsőrangú tudományos intézetét megalkották, a tudományos szabad kutatás elvét kitűzték, a vallásos szellem (5) a szív életéből táplálva feléledt, minden szellemi tényező azon volt, hogy a kötelességérzetet a népben fejlessze.

A központi probléma a nevelés volt: kapcsolatot kerestek a nagy svájci nevelővel, Pestalozzival, fiatal tanítókat küldtek ki hozzá, hogy módszerét majd Poroszországban is alkalmazzák. Így készítettek elő jeles államférfiak Poroszország csudálatos emelkedését.

Poroszország példáját utánozta Franciaország az 1870/71-iki nagy összeomlás után. „Mi már Sedan előtt is le voltunk győzve“, mondta egy vezető francia szellem, Jules Simon. „Álmaink palotája összerogyott — írja egy nagy francia író 1871-ben. A büszke

és követelő hadseregünknek egyetlen nyert csatája sem volt. Államférfiaink, kik mindent biztosra vettek, gyermekeknek bizonyultak. Közoktatásunk, mely minden haladástól elzárkózott, Franciaország szellemét fejletlenül hagyta". A nagy vereséghez azután hozzájárult még a commune-lázadás, hogy kétségbe ejtse a francia nemzetet.

Azonban, csodálatos látvány! a vereség üdvösebb volt a legyőzöltre nézve, mint a győzelem a németekre. Elzász-Lotaringia elvesztése bizonyos tekintetben előny volt a francziákra. Attól lehetett tartani, hogy a nagy demokratikus mozgalom feloldja a rendet és különösen, hogy meglazítja a katonai fegyelmet: de a *revanche* eszméje nem engedte azt: a *revanche* ébren tartotta a szervezkedést és ébren tartotta a katonai fegyelmet. A politikai szavalásra hajló francia most mindenkép összeszedte magát és tanult a vereségből. Átalakította (ugy mint a németek Jena után) a hadsereget és átalakította a közoktatást, különösen a népiskolát. A

német győzelem iszonyatos nyomása alatt (6) a demokrácia a katonai szellemet is megerősítette és meggyőzte a nemzetet az iskolai reformok és a szabad tudományos kutatás szükségességéről. Elzasz-Lotaringia eszménye elejét vette a (7) demokratikus átalakulás disziplína-bontó veszedelmének.

Z s i d ó k é r d é s.

(Zsidók és keresztények viszonya).

Már a cím is izgató. Ez a legkényesebb kérdés. Őszinteség és jóakarát. Belátás is kell — erről magam nem szólhatok. Igen fontos és igen kényes.

1. Mért fontos? Zsidók napról-napra nagyobb szerepet (8). Pénz és új eszmék (béke, socializmus). Eltussolni szeretik, ez kényelmes.

2. Mért kényes? Könnyen vérig sértve érzik magukat a nagyon érzékeny zsidók.

Den Klassenhass
Den Rassenhass
Und Massenhass
Dem Teufel lass. *Scheffel.*

1. A zsidók közt vannak a legjobb és a legrosszabb emberek.

2. Nincsen zsidó-faj? Nem ragaszkodom a faj szóhoz. Vannak zsidó típusok. Ezeket gyakorlott szem megismeri. Egységes zsidó típus nincs, de van többféle.

3. A zsidónak bizonyos tekintetekben alá kell rendelni magát a keresztény felfogásnak. A kereszténységet ne kritizálják.

Az intellektuális pályák 0/0-a kétség-telenül rikító.

A p a r l a m e n t b í r á l a t a.

(Vázlat).

1. Nagy hagyományok, de nem elég alkalmazkodás. Ne ítéljük el minden hagyományunkat.

2. Fényes politikai és különösen szónoki tehetségek.

3. Egyoldalúság. Jogász irány.

4. Gravaminalis politika cultusa. Ennek bizonyos jogosultsága.

5. Szerencsétlen külpolitika. (Bosznia).^e

6. Szerencsétlen belpolitika. (Nemzeti-ségi kérdés. Socialis bajok).

7. Parlamenti küzdelmek nem szolgálnak mindig a reformoknak, hiábavalók. A parlament nem válik be nagy krízisek alkalmából. Szónoki parádés csaták.

8. Az alsóház földrajzi (kerületi) felosztás szerint képviseli az országot, a felsőház rétegek, structura szerint. Testületek szerint.

9. Egész Európában megszűnt a parlament dolgozónak lenni. Egy-egy kis klikk vezeti.

A p a r l a m e n t b a b o n á j a.

Angol parlament: clique vezérek zsarnoki uralma.

A tagok többsége vakon követi.

A parlamenti szónoklat virágzik oly időben, midőn oly kérdésekről van szó, melyek nem igényelnek szakismerttet. (9).

E g y é n i f e l e l ő s s é g.

- 1. Ez igen lényeges (10). Az erkölcsi érzék emelését involválja. A tömegakciók lélektana: elvész az egyéni fele-

lősség érzése. Innen lynchelés, pogrom, fosztogatás. Mennél nagyobb a tömeg, annál inkább elvész az egyéni felelősség. Bizottságok rendszere téves.

B i z o t t s á g.

(Egyéni felelősség emelése).

Kényelmes, divatos expediens. Modern félelem a felelősségtől. Minden tagjában nagy competentiát tesz fel, minden tag tanulmányozta. Nem is tudják, miről van szó. Csudálkozom, hogy drámát nem íratnak bizottsággal.

Vannak esetek, ahol bizottság motívált. Pl. valamely közös tapasztalat közlése és megbeszélése. Moltke nem hívott össze haditanácsot.

Tolstoj haditanácsa. Amint a bizottság „simli” lett, nincs értelme. Eszmény: nagy competentia, nagy ítélet: kicserélik különböző, egymást kiegészítő tapasztalataikat. Egyéni munka lebecsülése. (Demokratikus irány). Nevelni kell a felelősség elvállalására és elviselésére.

A demokrácia kerülendő
hibái, veszedelme.

1. A mult elhanyagolása. 2. A hagyomány megvetése. 3. Elméleti szellem uralma. 4. Szeleburdiság, elhamarkodás. 5. A disziplína meglazulása. 6. Élite teremtésének elhanyagolása.

É l i t e s z ü k s é g e.

Ez ad példát, mintát. Magaviselet, nyelvismeret, általános műveltség, nemes gondolkodás. Ennélkül laposság. Ily élite volt a nemesség, papság. Most *demokratikus* élite kell. Mi adja? Talentum, jellem és nevelés (oktatás). Ezért kell latin-görög gymnasium. Egyetem. Demokratikus főrendiház (senatus). Irodalmi és művészi érdemek kitüntetése.

A z í g a z í s o c i á l i z m u s.

Átlátni, hogy háromféle ember van:
a) munkás, dolgozó; b) koldus (ki nem szerez); c) tolvaj (ki nem szerez és máséobl, örökségből él).

Megoldható probléma-e az emberiség

igazságos és általános jóléte? Tán nem?

Valami formában meg kell maradni a rabszolgaságnak?

Kétségbeesett kísérlet az emberiség helyzetét türhetővé tenni.

Magam nem szerezhetek munkámmal: másokkal dolgoztatok. (Aranyórát nem irigylem). Én nem tudok magam munkájával milliót szerezni. Másokkal dolgoztatok. Ellenben jogos: gyárvezető és gyárfelvirágoztató gondolataimért jutalmat érdelek.

A régi világ nem maradhat, ne is maradjon.

A jólét kérdése nem fog megállni a III-dík rendnél (1848), úgy mint a nemzetiségi kérdés nem a magyarnál.

Óriási probléma! Egyszerre megoldani mind egy különben is óriás krízis alkalmából? Voltaire lizaboni föld-rengése.

A pénz a legnyomorultabb adomány, ha csak érzéki élvezetekre szolgál, meg arra, hogy mint a megvesztegetés eszköze embertársaink aljasságát provokálja.

A szocializmus nagy problémája: a javak igazságos (egyenlő) felosztása az egyéni iniciativa megbénítása nélkül.

D e c e n t r a l i z á c z i ó.

Pestnek fontos feladata volt: nagy, fényes főváros, a magyarság kohója, a magyar nemzeti nagyság symboluma. A legjelentékenyebb magyarosodás színhelye. De ne legyen óriás fej kis testen. A főváros csak emészt: nem terem. Az ideköltözött családok három nemzedék alatt elsatnyulnak vagy kihalnak. A lázas mulatságok és elégedetlenség színhelye. A paraszt megunja a falut — ez nagy nemzeti szerencsétlenség volna. Bizonyos kényelmet, szórakozást, mit csak városok nyújtottak eddig. Meg kell kedveltetni a falut.

B e l s ő p a c i f i z m u s.

Szükségünk van pacifizmusra a belső fronton.

Hogy értem ezt?

Borzasztóan végletes nálunk a politikai pártharcz. Pártellentétek mindig

lesznek és legyenek is: ennélkül nem képzelhető politikai és parlamenti élet. De ennek is legyenek határai. Ne gázoljunk pártszenvédélyből a más véleményü embertársunk becsületébe. El kell térnünk a két Tisza-korszak pártháborus taktikájától. Végül olyan vadak lesznek a pártszenvédély tombolásai (II), hogy csak mészáros idegzetü atléták vállalkozhatnak majd miniszterelnökségre vagy . . . Vörösmartynak egyik kevésbé ismert drámájában: „Czillei és a Hunyadiak” van egy jellemző mondas e határtalan politikai gyűlöletről. Egy török meghallja a temetőben, mit beszélnek magyar főurak Hunyadi János friss sirjánál. „Ezek bizonynal — mondja a török — ősi magyarok, mert egymást gyűlölik”. Most már bizonyos, hogy Hunyadi meghalt: „ha élne, honfiak vernék agyon”.

A pártszenvédély korlátozására, a becsületbe vágó vádaskodás bizonyos józan mértékre való leszállítására czél-szerű volna egy pártközi becsületbíró-sághoz hasonló testület alakítása. Ma-

gyarország legtekintélyesebb férfiai, első sorban azonban nem ép politikusok, az egyház képviselői, azonkívül művelt és eszes nők vennének részt benne. Ennek a testületnek (amelybe a vallásfelekezetek és a legfontosabb tudományos, irodalmi társulatok is küldenének képviselőt) semmiféle intéző és hatalmijoga nem volna. Csak erkölcsi sulya. Ha a szenvedély vihára tombol, felszólal a nyilvánosság előtt. A felszólalás csak egyes tagok indítványára történhetnék.

Az egész emberiségnek egyik erkölcsi feladata a nemzetek gyűlöletét megszüntetni. Az egyes nemzeteknek feladata, a pártgyűlöletet lefokozni.

Azt mondják nekem: ne gyűlöljem a francziát, az olaszt, a cseheket, a németeket! Hát a magyart szabad gyűlölöm?

Gyűlöljük meg a gyűlöletet!

N e m z e t i s é g i p o l i t i k á n k .

Van egy nagy férfink, Eötvös, kinek emlékszobrot állítottunk a Duna partján, pedig ő költői végrendeletében

expressis verbis nem ércszobrot, hanem eszméinek győzelmét kívánta.

Ép megfordítva lett.

Eötvös közös érdekünkben a nemzetiségi igények kielégítését követelte. Ő a katastropha idejét is előre mondta. Ezt a kérdést elaltatták.

Eötvös mellett Szemere Bertalan fontos. „Vigyázzunk — ez volt politikája — a nemzetiségi kérdés nincs megoldva. Ettől függ Magyarország (12) jövője”. (Idézni Naplóm II. 285.)

A nemzetiségi kérdés nagyon kényes, Vigyázni kellett mindig, hogy a hozzászólások ne hajtsanak vizet ellenségeink malmára. Nagyon óvatosnak kellett lenni tárgyalásában, de azért Noli me tangere-nek sem kellett volna tekinteni.

A kérdés kényességét még fokozta, hogy a nemzetiségeink mentalitása szorosan összefügg külügyi politikánkkal. Terjeszkedő politikánk kelet felé (Bosznia és Hercegovina) a nehézségeket még halmozta. Oroszország aztán a szerb politikát mint valami torpédót lőtte ki ellenünk.

N e m z e t i s é g i k é r d é s.

A nyelv mint egyedüli nemzetiségi alap túlbecsülése. Idézni Kossuthot: Newman 62.

Kossuth rosszalta, hogy a nemzetiségi törvényt nem hajtják végre. (Iratai IX. 452. Idézni).

Nem volt-e hiba — legyünk őszinték ily fontos dologban — ha már megalkottuk, keresztül nem vinni? Akkor a megalkotás volt hiba? Igaz, hogy teljes keresztülvitele nehéz volt, a törvényben magában meg vannak a keresztülvihetlenség csirái — ezt mondják: „A gyakorlatban keresztülvihetetlen“?

Kossuth autonómiát ajánlott a megyéknek (Iratai I. 453. Idézhető).

A probléma (a nagy, döntő, élet-halál probléma) ez volt: A nemzetiségek ki-elégítése Magyarország (12) integritásának fentartása mellett. Ez lehetetlen volt? Történtek-e komoly kísérletek? Kimerítettük-e a lehetőségeket?

Kossuth talpraesett példát mond a magyar nemzetiségi toleráns politikára:

ő maga, az állam feje, 1848-ban mint protestáns nem vásárolhatott Horvátországban birtokot.

Európa rosszul (13) begombolt kabát. Ennek előnye is van. Franciaországra: Elzász. Előny volt a románokra nézve, hogy egy részök a magyar szent korona alá tartozott. Itt köztünk culturalis vívmányokat szereztek. Ezeket átvihették azután nagy Romániába.

A keleten etnografiai archipelagus van. Itt pusztán etnografiai elhelyezés nehéz. A kelet = etnografiai szigettenger, nyelvek archipelagusa. Minthogy nem lehet nyelvi határok szerint államokat alkotni, az elszórt, elaprózott nemzetiségeket (ahol nincs majoritás) azon uralom alá kell helyezni, mely e két föltételnek megfelel: a) a legműveltebb, b) a történelmileg igazolt. Ez pedig a magyar.

Különben nincs az a Wilson, Kossuth ... aki ezt a problémát nemes elveivel meg tudná oldani, ha a nemzetiségek egymással szemben nem alkalmazzák a türelmet (14).

A nemzetiségi kérdés eligazítását

megkönnyítette volna lényegesen az a körülmény, hogy valósággal nem voltak elnyomva, de sok opportunitási hiba történt a mi részünkről és nem édesítettük magunkhoz.

N e m z e t i s é g i k é r d é s.

(Elzász).

Meglepő tény, tanuságos: az elzásziak és lotaringok hosszú századokon a Német Birodalomhoz tartoztak, németek voltak. XIV. Lajos Franciaország számára meghódította őket: 1871-ig Franciaország egy részét alkották. Tehát csak $1\frac{3}{4}$ századig. Ezen idő alatt elfrancziásodott a nép tekintélyes része. A német nevű családok ma olyan lelkes franciák akár (15) egy tősgyökeres párizsi család.

Mi magyarázza ezt a feltűnő körülményt? Mért nem lettek ily hazafias magyarok a mi tótjaink, vagy románjaink?

Igaz, a románoknak volt hinterlandjuk, de az elzásziaknak is megvolt: a nagyműveltségű Németország. És mégis...!

A franczia imponált az elzászinak, a franczia társadalmi élet fejlettsége: de a mi nemzetiségeink is érezték a magyar lovagiasság fölényét.

Viszont kedvezőbbek voltak a magyar viszonyok ily beolvadásra: a magyar mint államalkotó sok százezer éven át élt a nemzetiségekkel békében együtt, míg a franczia mint erőszakos hódító rontott be Elzászba és aránylag rövid idő alatt lelkileg is meg tudta hódítani az új idegen tartományt.

A német elzásziaknak régi, magas német kulturájuk volt, a mi nemzetiségeinknek nem volt ilyen erős művelődési hagyományuk és mégis! az elzásziak átpártoltak, a mi nemzetiségeink nem.

Az összehasonlítás a mi javunkra szól (annál inkább, minthogy mi valóság tekintetében rendkívül türelmesek voltunk, a francziák jó ideig e részben erőszakoskodtak). A felhozott körülményekből arra lehetne következtetni, hogy a román vagy tót legalább is annyira magyar érzelmű lesz az idők folytán, mint az elzászi franczia.

Nálunk ez, fájdalom, nem történt meg!

Mi magyarázza az eredmény nagy különbségét Franciaország és Magyarország közt?

A francia politika fölénye.

A francia politika nagyon ügyesen fel tudta használni a kedvező körülményeket, el tudta távolítani a kedvezőtleneket (16) és az elzásziakat a francziákhoz tudta édesíteni.

Mi tehát több rokonszenvre számíthatnánk — úgy gondolja ezek után az ember — több rokonszenvre számíthatnánk a románok részéről, mint a francziák az elzásziak részéről.

A francia államférfiak azonban kitűnően kezelték az elzászi kérdést, amit a mi államférfiaink a román kérdésre vonatkozólag alig mondhatnak.

Mindenekelőtt határozott gazdasági előnyökben részesítették a francziák Elzászt. Az élelmiszerek mindjárt olcsóbbak lettek: Colbert a strassburgi árucikkeket felmentette minden vám alól, a strassburgi hajózó társaságot nagy ked-

vezményben részesítették, a földművelést pedig azzal emelték, hogy a parlagon heverő földeket (17) adótól mentesítették, a parasztnak helyzetét minden tekintetben könnyítették. Annyira elhalmozták az elzásziakat jótéteményekkel, hogy valóban új kor, új világ nyílt meg számukra. A strassburgi egyetem, melynek 1770-ben Goethe is hallgatója volt, megtartotta nemcsak német, hanem protestáns jellegét is. Midőn az osztrák örökösödési háboruban a németek az elzásziakat ismét magukhoz akarták hódítani, ellenálltak és XV. Lajos hívei maradtak. A francia forradalom nagy vívmányai azután még erősebb kapcsokkal fűzték Elzászt Franciaországhoz. A napoleoni háborúk alatt 1814-ben a benyomuló németek sehol se találtak oly erős ellenállásra, mint Elzászban; 1871-ben pedig egyhangúan tiltakoztak a békekötés ellen, mely őket Franciaországtól elszakította.

Ez a ragaszkodás a francia nemzetiségi politika, az ügyes odaédesítés.

eredménye. A franczia politika nem egyszer erőszakos volt, türelmetlen, de ügyes, különösen az anyagi érdekek támogatásában. A magyar nemzetiségi politika nem volt erőszakos, a francziához képest igen türelmes volt, de nem volt ügyes, nem volt szerencsés.

Kemény Zsigmond felfogása érvényesült: kis hibák, vétségek tragikus következményekkel járnak. Mi nem nyomtuk el a nemzetiségeket, de oppor-tunitási hibákat követtünk el. Ezek megboszu-
lították magukat.

A h a z a f í s á g é r t é k e.

I. Hogyan értékeljük? Kimegy a divatból? Meghaladott álláspont? Az emberiség érzése és szeretete pótolja? Ezer meg ezer éven át ideál volt: most más kell? A népszövetség fölöslegessé tette?

Nincs ellentét a kettő közt: feltételezik és kiegészítik egymást. A világ tulságos nagy keret. Mit tehetek az emberiség érdekében?! De népem érdekében, e kisebb keretben igenis, ott

hasznosan működhetem. Wenn die Rose selbst sich schmückt, Schmückt sie auch den Garten. A hazaszeretetnek volt offenzív iránya is, de ez, amint Európa viszonyai szerződésileg consolidálódnak, nem fog hatni, nem fog háborút támasztani.

Az emberben három idealistikus, altruistikus irány (ösztön) van: a valóság, a haza, a szerelem (család).

K ö z o k t a t á s.

(Köznevelés.)

Mindannyian tudjuk, hogy Magyarország sulya immár nem hatalmi, nem katonai, hanem művelődési jellegű. Magyarország vagy művelt lesz, vagy nem lesz.

Közműveltségünknek tehát még sokkal nagyobb fontossága van, mint eddig.

Tanulmányozni kell az ügyeket, nem jelszavakat követni!

Tanterv-babona. Kell-e latin?

Tanár emelése nélkül nem lehet tanügyet emelni. Tanár képzés.

Egyetem. Hallgatók öntevékenységet emelni. Nem passív! Ez a fontos feladat.

Minden nép nagy csatavesztések után a közoktatás emelésében keresett és talált új erőforrást. Jena. Sedan.

A jövő kérdése (első sorban) a közoktatás kérdése.

Kossuth azt mondta az Egyesült Államokban (Idézni Newman 60.)

Kérem a szakemberektől: a papképzés nem átalakítandó-e...?

Minden a közoktatáson fordul meg, köznevelésen, pld. többtermelés.

Nép közt szakismeretek terjesztése.

Károlyi S. szavai: „Egy évezred óta vagyunk földművelő állam, de még mindig nem értünk rá a földművest a maga termelő mesterségére kioktatni.”

II.

A háború.

Ezt mutatja, hogy túlbecsültük a nyugati műveltséget.

A világ legborzasztóbb háborúi, csapásai csak epizódok ezen borzalmakkal szemben, amelyeket az emberi nem a nyugati műveltség legvirágában felmutat. A vízőzön óta nem volt ilyen csapás — mondta Lloyd George a XX. század legnagyobb. . . . (Verhovay Gyula — magasabb stílű és rossz indulatú.)

Csak nem *víz*, hanem *vérözön*: a békegalambot pedig lesrapnelezték.

A világot lehetett volna alakítani.

Több ember veszett el, ment tönkre, mint a világ összes háborúiban Krisztus óta.

Kétségtelen, hogy az emberiség majoritása nem akarta a háborút. Ez az önrendelkezés? (18.)

Minden fél azt mondja: nem akartam a háborút, békés szándékaim közt megrohantak. Ha ez igaz, akkor borzasztó ez az igazság, mert a világháború egy szerencsétlen félreértés eredménye. Mért nem kötöttek mindjárt békét?

Ha nem igaz, akkor borzasztó hazugság. Mert a legfontosabb ügyben, amely valaha előfordult az emberiség életében, az emberiséget hazugság vezette.

Hogy akarták-e a háborút? És kik akarták? Erről lehet vitatkozni. De hogy az európai világháború elkerülésére nézve nem tettek az államférfiak eleget, az bizonyos.

Oly érvekkel, melyek ki nem állják a kritikát, tehát phrasisokkal, kényszerítették ki a háború folytatását. Az államférfiak nem merték bevallani népüknek, hogy a háború, remis-játék, hogy nincs valószínű remény arra, hogy Berlinben vagy Bpesti királyi várbán diktálják az oroszok, vagy angolok a békefeltételeket.

Mi mindenre rá lehet bírni az em-

beriséget. Nemzetközi összebarátkozásra. . .

*

A legerősebb tömegsuggerációja a világtörténelemnek. A legraffináltabb gyűlölet-szítás. Míno érvekkel? A románok és olaszok szent defenzív háborút... Olasz miniszter: „állatok ellen küzdünk.” Amerikai követ Rómában: Ausztria zsarnoksága ellen a szabadság nevében, különben mindnyájan rab-szolgák leszünk.

A francia és olasz a legkönnyebben suggerálható a végletekig. Impulsív, a perc! (19) Önáluk hagyomány az, hogy mindig a francia forradalom óta világszabadságáért küzdenek.

Minden nép meg volt győzve (20): hogy az ellenség galád módon megtámadta — hogy defenzívában van — hogy az ellenség elleni küzdelemben az emberiséget szolgálja, hogy a militarizmus (21) le fogja győzni.

Hogyan tüzelték: álhirekkel, elhallgatással, hazugságokkal, phrasisokkal.

*

A háború ki lett volna kerülhető. El tudták hitetni az európai közönséggel, hogy a háború kikerülhetetlen; a hírlapok mondják és minden ember ma a hírlapok papagálya.

Igen, mondják, el lehetett volna halasztani, de rövid idővel később kitört volna. Biztos ez? Én vagyok az egyetlen ember Magyarországon, ki a jövőt nem tudja, tehát nehéz szólnom erről. Amint a háború el van halasztva, kiszámíthatatlan sok körülmény léphet közbe akadályúl.

Kikerülhető lett volna a háború, ha akad német és osztrák-magyar külügyminiszter, ki le tudja főzni Szerbiát oly módon, hogy Oroszország érzékenységét nyíltan meg nem sértik.

Ha másképp szerkesztik meg a szerbeknek küldött ultimátumot. Ezt Szerbia nem fogadhatta el souverenitásának csorbitása nélkül. Ilyen ultimátumot csak akkor lett volna szabad elküldeni, ha biztosak lettünk volna, hogy Oroszország nem kezd az ultimátum miatt háborút.

Ha a cár kellő időben, nem az utolsó percben indítványozza szerb vizsgálóbírók helyett a hágai bírók kiküldetését.

A háború kikerülhetősége mellett szól, hogy a külügyminiszterek most egymásra tolják a felelősséget.

(Minő óriás szerencse lett volna az egész emberiségre, ha Grey és Chamberlain gyerek-difteritiszben haltak volna meg! De a kegyetlen sors fentartotta őket a jelenig.)

*

. . . egy srapnell 60-80 embert és egy puskagolyó 3-4-et megöl.

(Példák a résztvevés terjedelmére: egy német egyetem hallgatóinak 90⁰/₀-a katona. — Hogy a születések számára nézve stagnáló Franciaország valaha kiheverí-e a háboru vérveszteségét, kérdéses.) (22)

Ha Bismarck és Andrássy élne, nem volna háború — írja nekem az újkorral alaposan foglalkozó egy történészünk (K.)

Az európai diplomácia nem vált be.

*

A háboru oka gyakran rövidlátás. Pld. hogy a mi történelmünk körében maradjunk, a forradalmat mi okozta?

Az akkori osztrák államférfiak nem akarták a magyar hadügy és finanszteriumot: megadták, de visszavonták. Ebből keletkezett a forradalom. Nem akadt osztrák államférfi, ki felismerte volna ennek jogosságát, ki azt mondta volna: Adja (23) meg, ez méltányos, ha most megtagadják, ebből nagy baj lesz, később ugyanis meg kell adni.

III.

Az emberiség jövője.

Fontos, de nem gondolunk vele. Az emberiség szolidaritását kell fejleszteni. Előkészíteni, biztosítani, tervszerűen javítani, aláépíteni.

Borzasztó ellenséggel kell megküzdenünk: a halállal, a nyomorral, a betegséggel, a tudatlansággal, a nemzeti gyűlölettel.

Az emberiséget nevelni kell. Mire? Hogyan? Haladás van az ókorral szemben? Boldogabbak vagyunk-e? Egy mai párisi átlag boldogabb, mint egy Pericles korabeli atheni?

Mai állapotok rosszak. Szegénység, tudatlanság, erkölcsi inferioritás, betegség, boldogtalanság.

Cél: az emberek, a műveltség körébe eső emberek nagy számát (mind lehetetlen) boldogítani. Szerencsésebbekké legyenek. Tervszerű, céltudatos,

hosszu időn át tartó intézkedések. Így mint ma, nincs értelme az emberiségnek. Élet: bajok sorozata, azután halál. Mit lehet tenni? Az emberiség nevelése szükséges.

Először is: hygienikus nevelése. Egészségesebbek, erősebbek és szebbek legyenek. Ez nagy előny: mindjárt jóval boldogabbak lesznek az emberek. Ennek alapja: sajátságok átöröklése. Orvosi szempontból lehetséges a fajok nemesítése. Erre nézve az intézkedéseket az egész művelt emberiség egyetértően, tervszerűen végzi. A legkiválóbb tudósok, elmék, államférfiak központi tanácsot alkotnak: minden nemzet képviselve van. Határozataikat motivált tanács alakjában az egyes államoknak. Az emberiséget (a műveltet) az a veszély fenyegeti, hogy néhány száz év múlva kopasz és fogatlan lesz a majoritása.

Tehát tervszerű, századokon át alkalmazott, államilag rendezett, az egész közönségtől felkarolt közhygieniája az emberiségnek.

A halált persze nem lehet kiírtani, a betegséget sem, de a betegségeket lehet százados okos, tervszerű, intézkedésekkel erősen visszaszorítani, az életkort hosszabbítani, az átlagos egészséget lényegesen javítani. A higiénia csodálatosan fejlődik. Egy-két példa. A régi betegségek kiszorítása. Pestis. Cholera. Diphtheritis. Skarlat. Aseptikai eljárás. Míselsucht. Leprosis. Vannak ilyen ragályos betegségek, amelyek ma is még borzasztóan pusztítanak.

Ez az individualis betegségekre is alkalmazható.

Mennyit nyer az emberiség, ha szebb lesz, ha egészségesebb lesz. Ha már van emberiség és van élet, tegyük, hogy érdemes legyen élni. Az emberiség közállapotát 30—40 percenttel lehetne így javítani. Ennyivel apadna a közfájdalom, a baj, mely az emberiséget naponként sújtja.

*

Ha fiam van, kötelességem jövőjéről gondoskodni. Neveléssel. Az emberiség is érezze szolidaritását a jövő nemze-

dékkal. Szellemi, erkölcsi elmaradottságából kiemelni, boldogabb, szebb emberfaj útját egyengetni. Így ne maradjon! Nem elegendő óhajtások: közintézmények, utasítás, eljárás, tettek kellenek.

*

b) Az emberiség ethizálása. (24).

Itt nem szabad nagyon optimistáknak lennünk. Tulságos sokat sem lehet elérni, kevés a jó ember. Gyenge az emberiség, mindenbe beugratható. A világháború. Érdekconflictus lehetősége szaporodott, kiélesedett a „struggle“.

Ha egy (25) utas Közép-Afrikából vagy Uj-Guineából jön, kérdezi magától: Jobbak-e ezek, mint honfitársaim?

Az ethikai cselekedetek a jellemből folynak (26). Az ethika ellenes hajlamok a létért való küzdelemben gyökereznek.

Keveset haladtunk e téren a kökör óta. Ethikát prédikálni könnyű. Elvont fogalmakkal szemben állnak ösztönök.

Az eszközök mások (27), kevesebb

nyersesség és erőszak. Raffinált bőrze-, vagy dípl. fogások.

Érészben nincs magasabb ideál a kereszténységnél. Visszatérni — ez volna a legnagyobb ethikai haladás.

A köz fogalmát erősíteni. Sociális együvértartozás.

A közmegevetést, a boycottot szaporítani. A rosszak öröklését megakadályozni. Az emberiséget nevelni kell. A vallásalapítók nevelők voltak. (28)

Az ember fejlődési képessége szinte határtalan. Darwin. Praehistoria. Emberevők.

IV.

Nagy-Magyarország. A Nyugat délibábja.

A magyar művelődés régóta nyugat felé van irányítva. Régóta, azóta, mióta Szent István felvette a kereszténységet, még pedig nem a keleti egyházit, hanem a rómaít. A kereszténység eredetileg keleti vallás, de mi nyugati átdolgozásában vettük fel. Minden nagy művelődési mozgalom a nyugatról jött hozzánk: a kelet ellen forduló keresztes háboru eszméje, mely II. Endre alatt magával ragadta a magyart is, a renaissance, melynek tipikus képviselője Mátyás király volt. Nyugatról jött a könyvnyomtatás, a reformáció. Onnan a francia forradalom eszméi, onnan a liberalizmus és a demokratikus irányok, a parlamenti intézmény a miniszteri felelősséggel, amelyek a világ megújítását célozták. Nyugatról jött a

kapitalizmus ellen való szervezkedés, a szocializmus.

*

Gondolatmenet. A XIX. század minden jeles férfja nálunk a nyugatra utalt.

A nyugat követése: haladás. Senki sem mondott ellen. Ellenmondani: sötét reactio.

Ez közmeggyőződés. Csak annyiban kell korlátozni — azt mondják — a mennyiben a magyar nemzeti szellemnek ártana. A nyugathoz csatlakozni kötelesség. Csak így lehet jövőnk.

Igaz ez? Nem becsültük-e túl a nyugatot? Nyugatimádás!

Helyes volt: a nyugattól tanulni. Jó iskola. A nyugatot elmellőzni célszerűtlen, mi több, lehetetlen.

*

Mi túlbecsültük a nyugatot. A háboru ijesztően felébresztett.

Tanuljunk tőle vigyázva és válogatva. De ne utánozzuk okvetlen; csak kritikával, nem mindenben. A magyar nép önmagából merítse ideáljait.

*

Mindenben utánozni akartuk, de nem mindig jól utánoztuk. Nem ép a jót. Amit jónak tartottunk, az sem volt jó.

Nagy Magyarország Ázsia határán volt. A magyar nép ázsiai nép. A magyar oroszországi nép. Oroszok legyünk? Nem! magyarok.

Vissza Ázsiába? Nem rút visszaesés volna ez? Szégyenletes hanyatlás? Nem! Az Ázsiában keletkezett erkölcsi ideálok többet érnek, mint a modern európaiak. Krisztus, Buddhizmus, King-Fu-Tse.

Európában bámulatos technikai haladás. Ez is relatív. „Das sind ja europäische Zustände“.

Vissza Ázsiába: nem oly borzasztó jelszó. Sőt talán bizonyos tekintetben ez haladás volna.

*

A vasutat, a telephont, a gáz-, majd villamvilágítást el nem tanulni — balgaság volna.

De túlbecsültük. Nem voltunk mindig jó tanítványok, de tán néha be nem vallottképen mindig tanítványok

voltunk. Túlbecsültük. Mindenben, mindig a nyugat, nyugat!

A nyugat nagy fogyatkozásai. A) Erkölcstelen haladás. Létért való küzdés élessége, kegyetlensége. Konc, marakodás. Raffinement. B) Kapitalizmus. Nagy különbség. C) Politika nagy hazugsága. Parlament. Háború. Szervezett vadság. A majoritás nem akarta a háborút, mégis. . . Nagy hazugság! Az eddig uralkodott nyugati irányok csödjé. D) Az emberiség nagy bajain nem segített. Szegénység. Egyenlőtlenesség. Háború. (Mindez sokkal erősebb mint régen, erősebb mint Magna Hungáriában).

Mit eredményezett a nyugati műveltség? Nagyobb-e az emberek megelégedettsége? Boldogsága? Erkölcsi műveltsége? Nincs deficit? A háború után erkölcsi deficit?

*

Francia-Német. A francia prózairodalom előnye. A francia sokkal alkalmasabb az olvasó érdekét lekötni. Népszerűsíteni. Logikai rend, átnézhetőség,

világosság. A német kuszáltabb, stílusa bonyolultabb. Előny azokra a népekre, kik a franciára támaszkodnak. (29.)

V.

Zsidókérdés.

Nagyon kényes. Nem őszinték. Senki sem akar hozzányulni. De fontos. Zsidók szerepe, száma, intelligenciája miatt. A zsidók hajlandók minden kritikában, megjegyzésben rosszakaratot, üldözést, felekezeti elfogultságot, pogromra való uszítást látni. Legyünk igazságosak. Nem csoda, sokat szenvedtek.

Van-e zsidó kérdés? Azt mondják — nincs. Kálvinista kérdés sincs. (De volt a XVII. században protestáns kérdés is a . . .)

Jó volna ezt a kérdést megoldani: meglehet, hogy magától oldódik meg, de sok visszavonás, kelletlenség és szellemi, meg erkölcsi kár árán.

Az antisemitizmus képtelen ezt a fontos kérdést megfejteni: mert szidással nem lehet a zsidókat kiirtani. Az

antisemitizmus csak megnehezíti a tisztázást. Csak kiszélesíti az ellentéteket. Örökké farkasszemet nézzünk? Kiüzni nem lehet. Pogromot rendezni senki sem akar.

Miben rejlik a kérdés? Vannak válasbeli és faji ellentétek a zsidók és a vendéglátó népek közt. Hiába ezt tagadni! Vannak zsidó sajátságok. Nem olyanok, amelyek kivétel nélkül mindegyikükben megvannak, hanem olyanok, amelyek a többségben megvannak, meg olyanok, melyek bennük igen (30) található, mint pld. az indogermán fajokban.

Más valláshoz is tapadhatnak antipathiák, pld. török fatalizmus, melyet a vallásnak tudunk be. Hátha még faji differenciák is hozzá járulnak.

Vannak testi faji sajátságok, a melyekről nem mindig, de az esetek többségében fel lehet ismerni az illető faj tagját: Vannak jellemiek és lelkiek is.

Nem szabad gondolni, hogy csupán kifogásolható sajátságok. A zsidóknak pld. vannak kedvezőek mint minden

fajnak. Pld. csak némelyek: Kevesebb iszákosság. Családi szeretet. Gondoskodás a gyerekekről. Jótékonyság. Szellemi élénkség, fogékonyság. Ez fősajátság. Jótékony a magyar indolenciával szemben. Számtani tehetség. Kifejezésbeli ügyesség (a legtöbb zsidóban alszik egy zszurnalizta és egy börziáner jó értelemben is). Tanulékonyság. Üzleti ügyesség. Nyelvtehetség. Jótékonysági hajlam. Iparkodás. Fogékonyság. Gyorsabban recipiál. Éretlen eszméket is. Az új ingere. Snobizmus. Ezért összeütközés konzervatív nemzeti sajátságokkal és nemzeti érdekekkel. A rosszat is tudom, de nem akarom felsorolni, mert nem (31) uszítani akarok. A magyar nemzet érdekét akarom szolgálni, amely a kibékítést kívánja.

Béke kell. Kárpótlás nélküli béke (de tán nem annexió nélkül), (32) kompromissumon alapuló teljes béke. A kompromissum csak kölcsönös áldozat árán lehetséges. Mind a két fél magatartása megnehezíti ezt.

Mi kell? Az egyik fél részéről több

türelem és jóakarát. A másik részről erősebb szellemi, nemzeti, szokásbeli odasimulás. A zsidóknak az öntartóztatás, átídomulás iskolájába kell jární. Nem mindenik zsidóban, de elég számúban megvan még valami a ghettóból, melybe a keresztények kényszerítették a zsidókat. (33) Bizonyos öndiscíplinára van szükség.

Minden felekezeti hívei, keresztények, zsidók egyaránt járják a táncot az aranyborjú körül. De mintha a zsidók egy része nagyobbakat ugorna és egy fokkal szíljajabban járná, mint a keresztények átlaga. Vagy csalatkozom?

Philosemitának lenni könnyü, anti-semitának is, de kibékíteni — nehéz. Pénzünket, híuságunkat nem szabad bántani, ez kényes jószág.

A keresztények jó része pedig azt hiszi, hogy vagyonában a zsidó aránylag inkább bajt okoz, mint a keresztény átlag. Híuságát pedig magaviseletével sérti, fellépése, beszéde, bizonyos társadalmi formák nem kellő ápolása. Aki pedig híuságomat sérti, azzal hajlandó

vagyok szigorubb lenni mint mással szemben. Így a keresztény a zsidóval szemben.

Némi lemondás, engedékenység mind a két oldalról. (34)

*

Van-e zsidó kérdés — ez tán meddő vita. Bizonyos, hogy van antisemitizmus, amely hol leapad, hol neki dagad, de széles rétegekben fellelhető. Ezt nem látni — ez strucc-szempontra volna.

A zsidó probléma — ha annak akarjuk nevezni — két pontban foglalható össze. Két dolog bizonyos. Bizonyos, hogy van antisemitizmus, különböző fokú, de van mindig. Bizonyos, hogy ennek vannak okai és következményei. Melyek ezek?

*

Nem lehet tagadni, hogy külföldön a XIX. század legkiválóbb szellemeinek egy része hódolt az antisemitizmusnak. Németországban Goethe, Schopenhauer, Wagner, Bismarck. Magyarországon *nem* hódított, itt a liberális áramlat ellen-

szegült az antisemitizmusnak; tán csak nagy kivétel van.

A XIX. század első felében volt az antisemitizmusnak oly érve, mely azóta elenyészett, vagy legalább gyengült: a zsidók akkor külön álltak, az őket vendégül látó nemzetek egységén kívül. A zsidók nem voltak angolok vagy németek, hanem első sorban zsidók, — Macaulay példája.

*

Voltak kiváló férfiak, kik philosemiták voltak; voltak még többen, kik toleransok voltak. Voltak, kik antisemiták voltak. Nehéz itt a teljes objektivitás. A zsidók nagyon érzékenyek e kérdés felvetésénél és ezen nem lehet csudálkozni: sokat szenvedtek igazságtalan vádak súlya alatt. Ez megnehezíti a megértést.

Azonban tán mégsem lehet mondani, hogy ez utóbbiak (35) egészen vak elfogultságnak hódoltak be, hogy ezeket csak vallásos korlátotság vagy valami ösztönszerű, de logikailag és etikailag nem motiválható okok vezették. Az

antisemitizmusnak van sok oka, a mely tévedésen alapul: de vajjon az okok, mind kivétel nélkül tévesek? Voltak oly okaik (35), melyek nem csak egyéni tévedések. Ezeket kell kutatni és kiűzni — ha lehet. Ezek azok, amelyek a kibékülés útját állják. Melyek ezek az ártalmas sajátságok? Hogyan lehet tőlük szabadulni?

Ne antisemitáskodjunk és ne udvariaskodjunk: az igazságot kell kideríteni, minthogy nagy nemzeti érdekről van szó. Mintha kezelő orvosok beszélnének egy komoly betegük gyógyításmódjáról. Ne legyen: *Noli me tangere*. Beszéljük meg komolyan, zsidók és nem zsidók. (36)

*

Vállvetve kell dolgozni, hogy megszűnjék a baj. Közös érdek. Nagy-Magyarország érdeke. De a törekvés kell, hogy két oldalú legyen. Kölcsönös lemondás, engedékenység, bizonyos áldozatkészség nélkül nem lehet a bajon segíteni. Fájdalom a lemondás kibékítő eszközét senki sem akarja teljes mérték-

ben alkalmazni. Anélkül pedig nincs megoldás. A keresztényeknek azon kell lenniök, hogy minden előítéletől menten, csak jóakarattól és logikai érvektől vezettessék magukat. Recípiálni lelkileg, szívbélileg is. A zsidóknak önnnevelés, önfegyelmelés, erkölcsi alkalmazkodás, gyermeknevelés, hibák ellen való küzdés.

Ha esetleg csaló vagy tolakodó zsidókkal találkozom, tőlük szenvedek — könnyü antisemitává lennem. De ezzel Magyarországon mit sem segítek. Szidni könnyü, de hazánk közállapotain segíteni nehéz és fontos.

Küzdjön a zsidóság a ghetto-maradványok ellen. Uj galíciaiak ne jöjjenek, mert az asszimilálást mindig újból kellene kezdeni.

*

Zsidó hibák. Ellenszenves zsidó tulajdonok, nem minden zsidónál, de egy jó részénél. (37) . . . . Magyar zsidó írók közt a hibák nagy részét felsorolja Lesznai Anna és Jászai Oszkár (XX. század 1917, 97, 105).

Hogyan lehet tőlük szabadulni?

Önfegyelmelés és nevelés útján lehet ezeket (38) leszorítani, gyengíteni, sőt egészen leküzdeni. Ez nehéz. A kérdés megoldását először is nehezíti az az emberileg érthető büszkeség, amely a hibákat egyáltalán nem ismeri el.

Ez a mondás, a melyet a nagy többség hangoztat: Nincsenek zsidó hibák, olyanok sem, a melyek a zsidóság nagy százalékában megvolnának, sem 90⁰/₀-, sem 35⁰/₀-ban! Az ezen tagadáshoz való ragaszkodás — a mely könnyen érthető még azon esetekben (39), a melyekben téves — a teljes kibékülést megakadályozza.

Hogy a világ szemében hátrányos sajátságok bevállása nem szégyenletes — utalok erre nézve a német népre. A németet a külföldiek nem szeretik. Mért?

*

A kompromiss-béke nem lehetséges másképp, mint kölcsönös engedékenységgel, jóakarató lemondással. A magyar nép nem engedheti meg magának

az antisemitizmus luxusát. Kevesen vagyunk. Kis nemzet. Sok a nemzetiségi társ, kik nem tartanak minden fontos ügyben velünk. Bel- és kül-ellenség sok! Akadt egy faj, a mely velünk tart: ezt, ép ezt visszautasítjuk.

*

A zsidókérdésnek (amely, amint látuk, csak annyiban kérdés, amennyiben bizonyos zsidó és keresztény ellentétén alapul), a zsidókérdésnek sokan mint egyszerű és célszerű megoldását a zsidó-keresztény házasságok szaporítását ajánlják.

Ez az ellenszer is a zsidó faj vérbeli (40) megváltoztatását célozza. Igen célszerűnek látszik, de a gyakorlati életben nincs nagy hatása. Nincs nagy hatása, mert ezek a házasságok mégis csak kivételesek, a többi házasságkötések számához elenyészőek. Pld. Franciaországban már rég megvan a polgári házasság, de befolyása a zsidó népsorsára igen csekély volt. A gyér házasságokon kívül (sőt tán belül is) megmaradnak az ellentétek.

Azonban — úgy mondják — a vegyes házasságból származó gyermekek már nem lesznek többé az antisemitikus ellenszenvnek vagy legalább idegenkedésnek (41) céltáblái.

Ez igaz: de ezt az expedienst nagyon gyengíti az a statisztikai adat, miszerint a vegyes házasságok többnyire nagyon csekély számú utódot mutatnak fel, vagy egészen terméketlenek. Külömben is a fajvegyületek kérdése nincs tisztázva: Vannak célszerű fajvegyületek (olasz-longobárd, renaissance.) Célszerűtlenek fehér és fekete fajok: mindkettő hibáit öröklik.

*

A telepedésnek, az új diasporának különössége, hogy csak egy osztályt szolgáltató a fogadó államnak. Csak középosztályt. Parasztosztály nem igen van. Ebből nagy visszasságok. Innen van, hogy némely pályán aránytalanul sok a zsidó: a kereskedelmi, orvosi, ügyvédi pályán. Ezen pályák árnyékoldalait (azokat a hibákat, melyek e pályán fejlődnek és gyakoribbak mint

máshol) ezeket a hibákat könnyen zsidó sajátságoknak tekintik. Igaz, hogy e pályák fejlesztette sajátságok és hátrányos tulajdonságok közt van több, mely a zsidó geniusszal találkozik. A zsidók életre való tulajdonságaik találkoznak a kapitalistikus világ szükségleteivel. Ma pénzes világot élünk. Erre nagyon alkalmasok a zsidók. Jobban mint mi. Tudnak jól számolni.

Az aránylag sok zsidó intellektualis lateiner pályán okozza a nagy zsidó befolyást. Oláh több van a m. Szent Korona országaiban, kétszer annyi. (42)

Annak a körülménynek, hogy a zsidók majdnem kizárólag középosztályt képeznek, még más következménye is van. A zsidók közt nagyobb a szellemi betegségek százaléka. Nem táplálkozik a paraszt osztály egészségesebb, szellemileg el nem nyútt rétegeből. Igaz, hogy ennek a $\frac{0}{0}$ -nak (43) más okai is vannak: a zsidó azt hiszi, neki többet kell törekednie, leistolnia, hogy a keresztényekkel konkurálhasson.

Kétféle zsidó van: az asszimilálódni óhajtó és a konzervatív, ki faji jellegét és orthodox vallását meg akarja őrizni. Ez utóbbiaknak legcélszerűbb volna egy új Palesztinát teremteni.

*

Az átlagos zsidó gyakorlati ész nagyobb, mint a keresztényeké.

A mi korunk egyre erősebben fejlődő irányának, a kereskedelmi élet szükségleteinek a zsidó praktikus ész jobban meg tud felelni. Nekik valóban korszerű eszük van.

*

„A zsidó nemzetet conserválni kell, a zsidó szellem (44) gazdagítja a világot“ (45). Ha ez szükséges, hadd conserválja Palesztina. A magyarnak első feladata: magát conserválni. Hát conserválta a világ az ó-görög nemzetet? Lehetséges volt-e ez? A nemzetek átalakulnak.

Külömben is: mi nem akarjuk, hogy az asszimilálás tabula rasát csináljon a zsidó jellemből. A zsidó erények és

hibák is megmaradhatnak, a mennyiben nem adnak alkalmat összeütközésre.

Áttérés? Az egész nép? Nem teszik. Hiába. Van sok conservatív hívő, orthodox zsidó. Vannak büszkék, sőt szemérmesek. Ezek nem térnek át. Ez utópia. 7 millió zsidó elszéledve az egész világon egyszerre áttérjen? A zsidók ellen emelt kifogásokat még eggyel szaporítanák: a hitehagyás vádjával.

*

A kompromissum (példa egy pár feltételre, pontra). — a) Galiciában marad — b) kath. vallás és papokról nem, pápáról — c) a nemzeti múlt és intézmények. Tartózkodóbbak legyenek mint mi — d) eltéréseket, külön szokásokat nem ápol — e) asszimilációt előmozdít. Ne legyen *itt* nemzet. Részünkről — a) vallást nem kritizáljuk, b) vérvád, pogrom — c) nem általánosítunk: csaló zs. — d) hazafiságát nem vonjuk kétségbe, háboru.

*

Próbáltam *teljes* igazságosnak lenni.

Ha ezt el is értem volna, nem találnék nagy figyelemre és elismerésre, mert az embereknek nem a teljes igazság, hanem a kedvező igazság kell, a protekció.

Kettőkön áll a vásár. Együtt oldható csak meg, a mit zsidó kérdésnek neveznek.

A KÉZIRATOKRÓL. — Öt külön csomóban maradtak fenn Riedl Frigyes hagyatékában a fentebb közzétett kéziratok. Az öt kézirati csomó különállását közlésünk is meghagyja, bár nyilvánvaló, hogy az itten V. szám alá beosztott „Zsidó kérdés“ az I. sz. alatt közölt tervezetnek csak egy fejezete, még pedig valamennyi között a legkidolgozottabb; ép ezért nem osztottuk oda be, nem akarván vele a terv-vázlat arányait mértéktelenül megbontani. — A kézirat-csomók nincsenek megszámozva, csak világos elkülönítésük végett adtunk nekik I-től V-ig haladó sorszámot. — Mind e kéziratok ez idő szerint Dr. Bartoniek Géza, B. Eötvös József-Collegiumi igazgató úr tulajdonában vannak.

Úgy tetszik, a kéziratok két külön conceptio keretébe tartoznak. Az egyiknek gondolatmenetét meglehetősen teljességgel mutatja az I. sz. vázlat („A magyar sors, új magyar élet“) s egy fejezetét bővebben kifejtve az V. sz. („Zsidókérdés“). Ez a terv már a katasztrófa hatása alatt született meg és különleges magyar érdekű. — Viszont a II., III., IV. sz. alatt közzétett vázlatok egy korábbi conceptio körvonalait sejtetik, mikor a megboldogult még nem ismerhette a háború kimenetelét,

csak magán a világháború tényén döbbsent meg, már-már meginogva az európai, „nyugati“ műveltség erkölcsi értékebe vetett hitében. — Mi mégis a későbbi keletű conceptiót tesszük előre, mert az egy egész műnek többé-kevésbé teljes vázlatára, míg a korábbiából csak töredékeit nyújthatjuk egy nemes lélek aggodalmainak és gondolatanyagának. — Mondanunk sem kell, hogy csupán fogalmazásról és hevenyészett szövegezésről van itten szó s nem kész művek, csak gondolat-ébresztő jegyzetek gyanánt kell fogadnunk s méltatnunk a közzétett kéziratokat.

Az I. sz. kéziratcsopotról. E vázlatos kidolgozás különálló, de nagy részt sarok-karikákkal összefoglalt, negyedréti lapokra van írva: az egyes fejezetek sorrendje tehát alig lehet kétséges. Oly részletek beosztásáról, melyeket a jelzett módon be nem fűzött lapokon találunk, alábbi, 1. és 9. sz. jegyzetünk ad számot. A vázlat részint tintával, részint ceruzával van írva. Közlésünk híven ragaszkodik a kéziratához; csak egy-egy, ki nem irt, de a mondat szerkezettől szükségkép megkivánt képzőt, ragot teszünk ki a maga helyén (1870/71-diki, politikai, 0/0-a.) Egyéb eltérésekről az alábbi jegyzetekben adunk felvilágosítást. Itt juttatunk helyet a fenti szövegbe be nem osztott részleteknek is.

Az Általános elvek és A vereségek tanulsága c. fejezetek közti lapon Olcsitani kell a magyar életet címen a következő töredékes jegyzetek olvashatók:

„Mért fizessek mindenért többet, mint a müncheni? — Egyik oka: védővámok. Magyar cukor itt drágább, mint külföldön. — Másik: bankok, kartellek. Bankok hatalma. Országokat teremtenek. — Harmadik: csalás, kapzsiság, árdrágítás. — Talán még sohasem uzsoráztak ki annyira népet a kereskedők, mint . . .“ — Itt vége szakad.

Ugyane lap után befűzött, névjegyalaku papírszelvényen ez olvasható: „Nagyon fontos tényező a képzés: a pap, katonatiszt és tanár képzés. Sok kítünő papunk, tisztünk van. De elég? Nem kell-e többre törekednünk? Egyéni jelességet pótolni vagy fokozni nem kell?“

A hazafiság értéke c. fejezet előtt ugyanolyan papírszeletre, mint az előbbi, ez van írva:

„A magyar nép az, mely legkevésbé ismeri a nemzetiségi gyűlöletet. Inkább győzni, mint gyűlölni tud.“

Végül hasonló, színes papírszeletkékből két kis csomó van csiptetővel összefoglalva; ezek hevenyészett jegyzeteiből közöljük a következőket:

„Szenvedélyes őszinteséggel el akarom mondani véleményemet a helyzetről,

arról ami körülvesz. Aktuális politikai kérdéseket mellőzök. M. sorsa óráról-órára tragikusabb. — Idegen hódítók.“

„Álláspontom ez volt: Tegyük fel, hogy ellenségeink akarják a háborút. Akkor is nekünk mindent el kell követnünk, hogy kikerüljük, még nagy áldozatok árán is. Mert . . .“

„Német, magyar államférfiaknak mindent el kellett volna követniök, hogy a háborút kikerüljék, még nagy áldozatok árán is. Mért? Két ok. a) Legrosszabb perc — egész világ coalíciója ellenünk. b) A mi risícónk sokkal nagyobb volt mint az ellenségé. Nem egyenlő volt a betét“.

„Mind a 3 egyetemi város — Kolozsvár, Pozsony, Debreczen ellenség kezében.“

„A tanári pálya fontossága mindinkább kiderül.“

„Mi halandók vagyunk, de Magy(arszág) halhatatlan. Dolgozzunk felépítésén.“

„Munka zászlónkra írva. Mindenki a szomszédját biztatja, dolgozzék!“

A csak vázlatosan megtervezett mű eszméje, úgy látszik mindjárt az összeomlást követő időkben felmerülhetett. Erre vallanak az imént idézett szavak: „Magyarország sorsa óráról-órára tragikusabb“; „Debreczen ellenség kezében“; „amint Európa viszonyai szerződsileg consolidálódnak“ (l. A hazafiság értéke c. fejezetben.)

A II.—V. sz. kéziratcsopotról. E fejezetekbe tartozó jegyzetek négy külön borítékban maradtak fenn, melyek mindegyikére rá van írva az illető fejezet címe. Maguk a közölt jegyzetek nyolcadrét lapokra vannak írva; a lapok sorrendjét néha lapszám jelzi, többnyire azonban jelöletlen a sorrend. Ennélfogva mi is elkülönítve adjuk minden egyes lap anyagát (szövegünkben lapközépi csillag jelzi az elkülönítést); s több lap szövegét csak akkor adjuk folytatólagos összefüggésben, ha az író lapszámozása ezt egyenesen megköveteli, vagy ha értelem szerint egyik lap világos folytatása az előbbinek. A nyolcadrét lapok közt apró papirszeletkékre irt jegyzeteket is találtunk; ezek anyagát, valamint a fenti szövegbe bármí okból be nem osztott töredékeket lehető teljességgel imitt közöljük.

A II. sz. kéziratcsomóból („A háború“):
 „A háború. 1. Értékelése (Őskori, nagy párbaj istenitélet, senki kezdte.)
 2. Keletkezése, okai. (Feszültség. Anglia ártatlan. Kikerülhető. Clique). 3. Jellege.

(Remis. Imaginär célok).” — „Ki akarta a szerb háborút, akarta a világháborút.” — „Präventiv-háború? (Bismarck elítélte). Honnan ismerik önök uraim a jövőt?” — „Lujo Brentano szerint tán ki lehetett volna kerülni a háborút, ha a Bagdad-vasut financirozásában angolok és franciák is résztvesznek. Az amerikaiak — ugymond, azt képzelik, hogy ők a kis népek szabadságáért harcolnak. Igen! Hisz nem lehet nekik bevallani, hogy dividendák emeléseért harcolnak.” — „Die Weltgeschichte ist der Traum eines Raubtiers. Hebbel. Delírant politici, flectuntur Achivi.” — „Nagyobb része a harcosoknak azt sem tudta, mért öl és mért ölik meg. Az oroszok az apuska parancsára jöttek; nem is tudták, milyen világrészben vannak.” — „A háborút egy pár clique csinálta. Jól meg lehet ezt figyelni Oroszországban, melynek lényeges szerepe volt a megindításban.” — „A háború mutatja a pénz hatalmát. Anglia felhecczelte a cseheket, az arabokat stb.” — „M. belesodródott oly

világtört. örvénybe, . . . legborzasztóbb népvándorlás óta. — Utolsó magyar, — legelvakultabb suggestio . . . — véres oczeánon vihar. — A félvilág másik felére roskada.“ (Ez utóbbi mondat Arany Jánosnak „Az utolsó magyar“ c. töredéke X. részében olvasható.) — „Arra nem gondolt Arany, hogy Liszabon vidékéről . . . Irország szomszédságából . . . azért, hogy összezúzzanak egy szabad országot, melynek ők talán analfabéta voltukban nevét sem hallották.“ (Ismét „Az utolsó magyar“-ra célozhat Arany említésével; ott ugyanis csak a tatárok zúdulnak rá a Keleten maradt magyarságra s pusztítják el őket egy szálíg). — „Mérgezett — vércseppes levegő, Isten levegő ege — mely a madarak hazája.“ — „Háború nem gondolható ősi ösztön nélkül“ — Ugyane boritékban találtuk nyolcadrét lapra írva a következő vázlatot, mely talán nem a „háború“ fejezetébe tartozik: „*Küzdelem a pletyka ellen.* Társadalmi élet megrontója. A nagy Galeotto. Idézni. Okai: műveletlenség. Nem tudnak miről beszélni. Nagy, általános, örök közfontosságú

themák iránt nincs elég érdeklődés. Különösen a nők hibásak. Női műveltség és tanultsággal apadni fog. Elégedetlenség saját sorsukkal — ez egyik oka a . . . (olvashatatlan szó.) Emelkedem az által, ha másokat súlyesztek. Ha műveltebbek és boldogabbak volnánk, kevesebb pletyka volna. A mythosz keletkezése. Adatok megtoldása és tulzása, hogy érdekes legyenek. Hüség. Nevelésben óvni és szoktatni. Törvény is nevelő. Szigorúan büntetni.“

A III. Kéziratcsomóból („Az emberiség jövője“):

Egy nyolcadrét lap nagyobb felén a Zsidókérdéshez tartozó következő jegyzetek olvashatók (a másik felére irt szövegrész azonban a III. fejezethez tartozik): „Zsidóság érdekes világtört. jelenség. Nép = vallás. Egy zsidó = a zsidó. Bármely aszfaltbetyár eo ipso azt hiszi, van joga a zsidót . . . (olvashatatlan szó). Ezt a kérdést nem lehet önelégült zsidó optimistáknak (-ra helyett), vagy dühös, szenvedélyesen elfogult antisemitákra bízni. Hogy a vallási ellentét nem elegendő magyarázat, mutatja hasonló

jelenség (khíniaiak gyűlölete stb.). Mít nyerünk, ha a zsidót folyton gyűlöljük és szidjuk?“

Az V. kéziratcsomóból („Zsidókérdés“):

Nyolcadrétlapon: „Zsidókérdés. Alapja: van egy bevándorolt csoport, egy réteg, amely a többitől elüt, különbözik. A gazdanéptől különbözik a vendég nép. *Miben különbözik?* Vallás, szokás, ruha, nyelv, foglalkozás, kinézés, felfogás dolgában. Példák: cigány (ez is ázsiai számüzött vándor, mint a zsidó. De ez koldus, a zsidó gazdag. Pénzzel való calculatio tehetsége a különbség). — *Ennek eredménye.* Ellentétek mutatkoznak és ellenséges érdekek, meg érzelmek. Ezeket a különbségeket, melyek egy része milieu-hiba, más része foglalkozási hiba, ezeket zsidó hibáknak, tipikus faji vonásoknak szokták mondani. — Az antisemitizmusnak sokféle forrása van: egyoldalúság csak egyet elektromos vetítővel megvilágítani. Különbség ideszakadt német, olasz és ideszakadt zsidó és cigány közt. A zsidónál más 1) nép, 2) vallás

3) tradíció, 4) viselet, 5) typus, arc, 6) nyelv (zsidó német). Ők más közép-koron mentek át. — Más példa: a német külföldön. Szorgalom, összetartás, kiszorít belföldieket. Örmény. Chinai.“ Ugyane lap szélén: „Külön állás: 1) nagy szám, 2) erős eltérések, 3) az illetők összetartozása.“ — Színes papirszeletkéken: „Nemzeti egységet megbontja? Mennyiben? Mégis! A mult. A keresztény és a zsidó közt.“ — „Minden fajnak vannak hibái és erényei. Pld. a berlini, a bécsi, az olasz pizsók, szenvedély. Nem vallás pld. erdélyi szombatosok.“ — „Az antiszemitáknak nagy tévedése, hogy azt hiszik, a zsidó rossz tulajdonságok vitték fel annyira a zsidókat. Tájékozódó tehetségük. Jobban számolnak. Többet olvasnak.“ — „A zs. külön faj? Azt mondják: nem! Az életben azon(-ban) sorsom nem attól függ, *mi vagyok*, hanem attól, *minek tartanak?* Hiába vagyok pld. jószívü, ha köszívünek tartanak, ugy fognak beszélni rólam, ugy fognak bánni velem,

míntha valóban köszívü volnék. Ha a zs. nem is külön faj, bizonyos, hogy Európa majoritása annak gondolja". — Ugyane borítékba van betéve két, folyóiratból kiszakított nyomtatott levél; az egyik (mely a *Huszdik Századból* van kitépve) Vázsonyi Vilmos, Alexander Bernát, Ugron Gábor, Farkas Pál nyilatkozatai az emancipációról; a másikon Waldapfel János „Az etika tanítása közoktatásunk rendszerében“ c. cikkének részlete, s ezen ceruzával megjelölve az a szövegrész, mely gazdasági életünk etizálásának szükséges voltát, s egy másik, mely a túlságos magánnyereség, mértéktelen fényezés és pazarlás erkölcstelen voltát hangoztatja (*M. Paedagogia* 1918/181., 182. 1. Waldapfel e tanulmányt felolvasta a *M. Paedag. Társ.-ban*, 1918 márc. 16.-án.)

A szövegben (zárójelbe tett számokkal) jelzett jegyzetek itt következnek:

(1) Ez, és a következő három bekezdés *A magyar Szfinksz* címen, külön lapon van a kéziratban, de világosan ide tartozik. — (2) Sor felett egy olvashatatlan szó közbeszúrva. — (3) Kézirat: *eddig*. — (4) Fejezetcím a kéziratban, tintával: *A németek Jena után*; e cím fölé írva ceruzával: *A vereségek tanulsága, után* a pedig szintén ceruzával: *a jenai nagy vereségek után*. A „Jena-Sedan“ alcím, mely a fejezet tartalmát szabatosan megjelöli, tőlünk származik. — (5) *A vallásos szellem fölé írva ceruzával: külső vallásosság ellen*. — (6) Az

alatt szó a kéziratban áthúzva. — (7) Ide, ceruzával közbeszúrva: *minden*. — (8) Ez a mondat a kéziratban is csonka. — (9) A *parlament babonája* c. kis szakasz egy külön papírszeletről ide beosztva. — (10) a kéziratban csak: *léry*. — (11) Kézirat: *tombolása*. — (12) A kéziratban rövidítve: *M.* — (13) A *rosszul* szó fölé írva: *fonákul*. — (14) Kézirat: *aki meg tudná oldani ezt a problémát nemes elveivel meg tudná oldani*; a kétszeri állitmány közül szórendileg jobbnak látszott a másodikat megtartani. — (15) *Az akár* szó egy áthúzatlan mint fölé írva. — (16) Kézirat: *kedvezőtlenek*. — (17) Kézirat: *földeknek*. — (18) E bekezdés a szövegtől oldalt, a lapszélre írva; valószínűleg itt a helye. — (19) Így a kéziratban is! — (20) Így, *győződve* helyett. — (21) Bizonyára: *militarizmust*. — (22) A kéziratban csak a bevezető zárójel van meg, kezdő nélkül. — (23) Így a kéziratban is. — (24) A kéziratban: „*ethikálázása*” — mi kétségtelen íráshiba. — (25) Az *egy* és *utas* szavak közt sor felé írva: *europ*. — (26) E mondat az előbbivel körülbelül egy-szint, lapszélre írva; az *a* és *jellemből* szavak közt sor felé olvashatatlan szó (*nagyszerű*?) írva. — (27) Értsd: *mások, mint a kőkorban*. — (28) Lapszélen: „*K. Jentsch, Socialauslese, Leipzig 1898. Ratzel, Anthropogeogr. II. 626.*” — (29) E „*Francia-Német*” c. kis szakasz névjegy alakú papírszeletre írva, míg a fejezet előbbi szakaszai nyolcadrétü

lapokra. De idetartozik; emezek borítékában találtuk. — (30) *igen*: bizonyára inkább belyett. — (31) A *nem* szó kimaradt a kéziratból; az elnézés érthető, mert az *uszítani* szó már új lapot kezd. — A rossz tulajdonságokra nézve, melyeket, mint mondja, szintén ismer, de nem sorol fel, mert „nem uszítani akar”, l. alább a 37. sz. jegyzetet. — (32) Itt lapszélre átmenőleg közbeszúrva: „A XVIII. sz. a philo-, a XIX. inkább az antisemitizmus százada volt. Bismarck, Goethe, Schopenhauer, Wagner. Magyarokról most hallgatok, ámbár 1—2 nagy név”. — (33) Itt, lapszélen, ez a csonkán hagyott mondat: „küzdélem a . . .” — (34) A „Zsidókérdés” eddigi szövege a kéziratban egyfolytában írva 201-től 205-ig számozott lapokon. — (35) Az antisemitákra céloz; l. az előbbi bekezdés elején levő osztályozást. — (36) Ez egész bekezdés az előbbi szövegrészekről külön, lapszélre írva. — (37) Itt következik a kéziratban az ellenszenves zsidó tulajdonok részletes felsorolása. Ezt elhagyjuk, tiszteletben tartva az író egyik fentebbi kijelentését, mely szerint ezeket elhallgatja, mert „nem uszítani akar”. L. fentebb a 31. sz. jegyzetet. — L. még a Budapesti Szemlében (1883. XXXV. 317. l.): *Egy névtelen levela a szerkesztőhöz*. A „névtelen” tudvalevőleg maga Riedl Frigyes. — (38) Kéziratban: *ezek*. — (39) Kétségkívül hozzáképzendő: *is*. — (40) Sor felé írva: *fajbeli*. — (41) Kéziratban: *idegenkedés*. — (42) E bekez-

dés a szövegen kívül, lapszélre írva. — (43) A kéziratban csak „0/0”. — (44) Kézirat: „szellemet”. — (45) Idézőjel nincs a kéziratban, de a folytatásból kiderül, hogy ezt nem az író állítja, hanem másoktól hangoztatott tételként idézi.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

PÉCS, 1922.
DUNÁNTUL NYOMDA R. T.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár